

գիրքը: Համեմատե՛ք միմեզ (ասէի), բայց ի՞նչ
 որովհետե՛ղ (ասել), սակայն կամ սուս՝ արիական արմա-
 առնէ, որուն արմատակէլը և թերեւս մեր սուսք
 բառն, ուստի սուսքից, սուսիկ ևւ այլն, թէ էեւ
 նշանակութեանց նմանութիւնն ակնդրուի չէ:

Սակայն նշնս ու իւր բնիկ ձայնը չի կորսն-
 ցընրի: Եթէ է իւ. ու ձայնաբարձր զից գայ. այս-
 պէս Ֆրաճարդիս, Բաճիկոս: Ջարմանաի ձեւ մըն
 է նկատարարյո՛ւմ (նստուցանէի), ուր ոչ ու, այլ հ
 կը սպասուէր, նախորդ ու ձայնին պատճառաւ:

Քմականք ինչպէս ուրիշ քոյր լեզուաց՝
 նշնայէս Պարսից լեզուին մէջ սկզբնական կոկոր-
 դականներէն ծագած են. սակայն ստնք իրենց
 նախնական ձայնիւ պատասպարուած՝ անփոփոխ
 մնացած են հետագայ բաղաձայնի զից յենչում:

Այսպէս քոսըրը (քոսուր) բայական արմատն
 իւր նախածեւ կերպարանքը կը պահէ քոսըր-իոս
 սնց. ընդունելով թեան մէջ: — Հայ լեզուն նման
 պարագայից մէջ քմականաց հետ պլլագ կը վա-
 րուի: Այսպէս քմաւ (քանալը), տաւ (ամա-
 չել): Եւ սուր (աղաքը) արմատներուն և ձայնն
 հետեւորդ ատանականին հետ շփուած միջո-
 ցին՝ նախնական ձեւը չ'առնուր, այլ շրթնական
 ու ձայնաւորի փոխուելով կ'անհետանայ, թերեւս
 իւր թաւ զունն հարդարելէն ետեւ կից գտնուող
 ատանականին: Այս կերպով ահա նշն ար-
 մատներէն կ'անցնցին տաւ-ի (= տաւ-ո), տ-
 գաւ-ի (= աղաւ-ո), եւ ձմաւ-ի (= ձմաւ-ո)
 բառերն: Համեմատէ այս նկատմամբ Հեքեոբ.
 Նախաբառը էջ 63—64:

Գարձնայ երանեան լեզուաց յատուկ ե-
 րեւոյթ մըն է, երբ կը անծնեք որ ինչ ինչ
 բարձրաձայնք թաւացուցիչ զորութիւն ունին ի-
 րենցմէ առաջ գտնուող ձայներուն վրայ՝ եթէ
 աստից կրնան թաւանայ: Այսպիսի են ու, բ, ղ,
 ն, ս: Այսպէս բախորէ (Բախորիս, ԲաՏը): Քրե-

1 Հոս կը պատկանին հոգ. սառ, զիդ. սահ համա-
 ինչ արմատներն եւ նոյ. քաւ (korp): Մեր կարծեաց հա-
 մեմատ նաեւ իտալոս. իտալոսաւ ուրիշ արմատն ապա-
 շն առած, որոնց սակայն սկզբնագիրն ձայնն յատկապէս
 հայական օրինակ յառաջ եկած կ'երևի: Աման զի քարզ
 հանրացած օրինակ համեմատ նախնական ոչ ի այլ ո կը
 սպասուէր իրեւալ հոյ բառերէն: Այսու հարկերէ ան-
 պատճառով չենք գտներ մեք այս երևույթն, երբ սուգու-
 թեամբ կ'սկսեք թէ կան հայտերն լեզուի մէջ առկաին
 շատ օրինք: որոնք եւրոպացի լեզուաբանի հայազհասց ան-
 ճանաթ են: Այս վերջոց վայս բառական լեզք կրնար զար-
 մանալ: անծնելով թէ որպիսի չարուի եւ երբեմն անսուղոյ
 սխալներով՝ հայտերն լեզուի սուհմային յարաբերու-
 թեանց վայ վերջորք արձական են: Այս նկատմամբ մէջ
 ինչի իրաւունք կու տան՝ որոնք առիթ ունեցած են նշն
 փոխոց գրութիւններն ուսումնասիրելու: — Յատկապէս
 մեր ի ձայնին ծագման մասին՝ համեմատէ Հեք. Նախաբա-
 ռը: էջ 78—79:

որսա (աւաղին, փարթամ), քոխոս (սոՏամ), վն-
 սինս (պարսկերէն ամիս մը), իսոսքս (աջմարմ):
 Երբ երկու ատանական քովէ քով գան՝
 նախընթացը շշտի կը դառնայ: Այսպէս բնաք
 (պնդել) բային ընդ. սնցեայլը կ'ըլլայ բոսոս, որ
 մեր մէջ ալ մտած է՝ հաստաքեար բարդին ծայրն:
 Տես Հեք. Նախ. էջ 95—96:

Ինչ յարաբերութիւն որ կայ մեր քանակը
 եւ ձմեռայ բայերուն նախաձայն տառից տար-
 բերութեան մէջ, նմանը կը նշմարուի նաեւ հին
 պարսկերէն բարձրագին (առնել) եւ կարգս (արա-
 րեայ) ձեւերուն սկզբնատառ ձայներուն վրայ:
 Հոն Տ՝ թի, հոս կ' ճի նուազած է:

Երբ երկու նշն ձայնաւորք կից գտնուին ի-
 րարու, երկու կարճէն մէկ երկայն կը ծնանի:
 Այսպէս Ա. իտալոս = Ա. իտալոս-սոպա: Միւս երկու
 (ի, ու) ձայնաւորք սեպագրութեանց մէջ մէկ
 մէկու չեն հանդիպած: Երբ է եւ ու ձայներուն
 վրայ ու գայ սար եւ մտնց մէջ օրիններուն կէս-
 ձայնաւորքները կը մտնեն: Արիւնայի աղագաւ
 բառայն՝ (երկի), եզ. սեռ., բառի (երկիր), եզ.
 ուղղ. — իտալոս՝ (նետից), յբ. սեռ., իտ-
 (նետ), եզ. ուղղ.:

Այսչափով բաւական գաղափար տուած
 կը համարենք սեպագիրներու վրայ:

Հ. Ս. Յ.

Պ Ա Յ Մ Ա Ր Ա Ն Ա Վ Ա Ն

ՍԿՂԻՆԸՐՈՐՈՐՈՐԻՆԵ ԵԿԵՍԻՐՈՆ ԵԿԵՂԵՍՈՐՈՆՑ
 ԵՒ ՄԵԳՐՈՐԻ ՋՐՈՐՈՐ

Երևանցիս իւր լիզիցեցական Պատմութեան
 մէջ (Գիրք Ա. ԳԼ. ԺԳ.) կը գնէ վրասն մը՝ Պատմ-
 ութիւն վասն իտալաւորին Ուրհայի մը¹, եւ կը
 պատմէ Արքաւոր իզեհայ հողապետին (τοπαρχης)
 առ Քրիստոս դրած թաւողը, Թարգէի (Աշէի) եզե-
 սիս գայն ու քարտուլութիւնը, եւն, եւ այս ամենն
 իբրեւ «ի մատենէ անտի յիշատակաց, որ են
 Ուրհայ քաղաքի» եւ «ի քարտան որ կային
 անդ ու եւ այն թղթերուն համար կ'ըսէ թէ «ա-
 ւաւայ է մեր ի տանէ դիւանին ու թարգմանեալ
 յ'Ասորոց լեզուէ ի յայն անդ ու» նշնեք կը պատմ-
 մէ քիչ մ'ընայր ենս յարեւանի (Ֆիրք Բ. ԳԼ.
 ԻԳ. — ԱԷ.) եւ յայտնապէս կը յիշէ իւր աջգիրը:
 «Ղերուբնայ որդի Ավագարայ դպրի գրեաց գա-
 մենայն գարծ, որ ինչ յաւուս Արքաւոր եւ Սա-
 նաորոյ, եւ եր ի գիւնանին յեղեւսիս»:

1 Այս վերնագիրն է ըստ նախնաց թարգմանու-
 թեան (տե՛ս Եւրոպացի Գերարդոս Պարտի-ճաւ Երկ-
 րոյ: յարեւանեալ նոր թարգմանութեանը ի ձեռն
 Հ. Սթ. Վ. Զարեան, ի Վեների, 1877). ուր յայն բառ-
 գիրն է լիվ Historia ecclesiastica, ed. Dr. Hugo Lammert,
 Scaphusia, 1839.

այնպէս շատերուն ան Տաւանական կ'երեւնային այս վկայութիւնները. եղան ալ որ խորեանացոյ մտաց այս Տաւանական Պարտիքայի գրութիւնն: Իրաց այս կերպարները փոխուցան, երբ Տմուտ ասորս գէտն Գիւրթն 1864ին Տրաստրակեց Տաւանոս գրութիւն մը՝ «Վարդապետութիւն Ազիւ առ աքաթ- [1] 3, անուամբ՝, որուն մէջ կը գտնուին Եւսեփի եւ խորեանացոյ պատմաններուն մեծագոյն մասն, եւ որուն Տեղեանին կըք զիւրը՝ «Վարտիքայ Կ'անու- անէ: Այս գրութեան ոսկեգարեան Տայ թարգմա- նութիւն մ'ալ գտած էր Տմուտն Է. Պ. Ա. Արիշան Բարիկ ձեռագրաց մէջ 1852ին¹, զոր Տանգերթ ծանօթութեամբք Տրաստրակեց 1863ին², եւ նոյն տարին անոր զարդիւրէն թարգմանութիւնն ալ Տրաստրակու եղան³:

Գիւրթնի Տրաստրակած ասորի բնագիրը շատ թերի էր. այս թերին լցուց Փիլիքիս գիւտնա- կանը Փեթեքապուրիի Չ. Գարու կործանած ձե- ուղարէ մը⁴: Այնուհետեւ Տեղեանէ Տրաստրա- կուեցան շատ գրութիւնք այս նիւթոյս ճոյս՝ Այու- պէս մանր կամ ընդարձակ գրութեամբք զարդեցան Կեդուրք⁵, Կեանք⁶, Պիքքէ⁷, Յան⁸, Լիփսիոս⁹, Մաաթեւ¹⁰, Լաւլ¹¹, Գաապար¹², Պոնէ-Սորի¹³ եւ այլք: Արշըպպէս այս խնդիրն մեծ հմտութեամբ եւ ասանկին ընդարձակ երկասիրութեամբ մը քննելու զբաղած է Լինիի մեծ Կիւրեանցին Ռուտ- ուոցի¹⁴ Լ.-Յ. Դիքարուն, որուն գրութեան վեր- նագիրն է՝ Այլբանաստանէ ելեւ Սիւրիայի Երեւոյն-

եւ Ուրբարոս շրջը (légende). Ինքուրտոսինն մը, երկու արեւելեան անդիք Բեփլիքիւնը. Բարիկ, 1888, 80, բովանդակը 201 էլ¹⁵: Այս գրութեան վրայ է մեր Տաւանոս տեսուցիւրը, նախ Տեղեանին կոր- ծիքները մի առ մի նկատելով եւ ի վերջէս կարել- լով քննուցիւրին մը Տեղեանցին անտիկ կարծեաց, մանուակը Միւրիսի խնդրց մէջ, որոնք մեր պատ- մութեան եւ մասննագրութեան Տեա անոս կապակցութիւն ունին:

Ա. Լեւոնտի Տաւանոս յառաջաբանութեան մ'ետքը (էջ 7—8), կը սկսի իր քննութիւնը՝ Տնիք գլխոյ բանեւելով բովանդակը. Առաջին գլուխը (էջ 9—19) նուիրուած է եղեւթոյ եկեղեցւոյ սկզբնա- որութիւնն ստոյգ պատմութեան քաղեւթ, ուր Տե- ճեանցը սկսելով Կնտա ետրիկոսուն շրջորդ գարու մէջ գեպ ի առաջին դարերն կը Տաննի, եւ կը գտնէ ստոյգ պատմութեան՝ որ 170ին ՌուՏա քրիստո- նութեան կար: Ասիէ ետքը կը սկսի Արգարու պատ- մութեան քննութիւնը, Երկրորդ գլուխը (էջ 20—80) շատ Տմուտութեամբ գրուած է, ուր Տեղեանին Արգարու նկատմամբ 60էն աւելի ասորի յայն, լա- սին եւ արաբայի Տնի գրութեանց պատմանները մի առ մի կը Տանմանտ: Իսկ ի Լայոյց ունի իւր առ- շնեւ զորեանցի Լանկուայի թարգմանութեամբ¹⁶, Ղարուբնայի Տայ բնագրէն ելած զարդիւրէն թարգ- մանութիւնը. մէկ երկու անգամ կը յիշէ նաեւ խո- բեանացոյ աշխարհագրութիւնը (էջ 28, Կ. 9 53) եւ Վարդանայ աշխարհագրութեանն Տաւան- ու (էջ 29 եւ 54). երկուքն ալ ի Անե-Սարգիսէն¹⁷. Կը յիշէ նաեւ զՎարդանայութիւնը (էջ 28, Կ. 9 53) եւ Վարդանայ աշխարհագրութեանն Տաւան- ու (էջ 29 եւ 54). երկուքն ալ ի Անե-Սարգիսէն¹⁷. Կը յիշէ նաեւ զՎարդանայութիւնը (էջ 28, Կ. 9 53) եւ Վարդանայ աշխարհագրութեանն Տաւան- ու (էջ 29 եւ 54). երկուքն ալ ի Անե-Սարգիսէն¹⁷. Այս գլխոյն վերջին մասին մէջ (էջ 66—80) գլխա- արարաբ Տայոյց Տնի զոյց Արգարու նկատմամբ պատ- մանները կը քննէ: Այս ահն Տաւանոսութեանց Տեաեւութիւնն աս է որ Արգարու պատմութիւնն Ըտրոյց եւ Լայոյց թով սակաւ այլալուրութեամբ նոյն մնացած է, (էջ 78.) իսկ Քիւրեանցին Տեփ- նակաց թով աւելի այլալուր, որոնց ըստ մասին կը միաբանին Լատիքը, եւ թէ վերջապէս այս պատ- մութեանց Տեա մեծ նմանութիւն ունին Գոտանու- դիւննոսի միլոտեղուրն եւ Տրդատուց զարձին պատ- մութիւններն ըստ Տիւրքիսի¹⁸: Երրորդ գլուխը (էջ 81—135) կը զատի քննելու թէ Ղարուբնայի իրոք առաջին զարու գործք է, եւ թէ Եւսեփի յիշած յիշատակարանն Տնագոյն է քան զՂարուբնայ: Կանի կը ցուցնէ որ Եւսեփիս ուղղակի ասորի բնագիր մ'առաջեւ ունի, եւ մանր երկնելով այս երկու քնա-

¹ Ancient syriac documents... by W. Cureton, London, 1864, էջ 109. բնագ. 5—23 եւ անդ. թարգ- մանութիւն մը, էջ 6—23.
² Տես նոյն զոյց Յուր. էջ Է. եւ Cureton, էջ 166, ուր կը գտնուի Տմուտ Տեղեանցին ան Գիւրթն այս նկա- տման ուղղակի նամակ մը, թիւնք 23 Յունուար. 1863, եւ Բաշմեթի. յու. ԽՍ. (1863) էջ 116:
³ Լուի-Քիւնոյ յիշուողի դար երեքոցոյ Բապի Ուրբարոս յեղան յարուսն ի ձեռն Ս. Թարգմանուց, լուսարանուց. Վ Ենտիկ, 1866:
⁴ Laboubina, Lettre d'Abgar, ou Histoire de la conversion des Edessiens, par Laboubina, écrivain contemporain des apôtres, Venise, 1868.
⁵ The Doctrine of Addai, the Apostle, now first edited in a complete form in the original syriac, with an english translation and notes. By George Phillips. London, 1876. XV. pp. 52, 53.
⁶ Noldeke, Literar. Centrallbl. 1876. n. 29.
⁷ Nestle, Theolog. Literaturzeit., 1877, p. 77, եւ Götting. Gel. Anzeig., 1880, p. 1329 եւ խ.
⁸ G. Bickell, Zeitschrift für katholische Theologie, 1877, p. 296—304.
⁹ Zahn, Götting. Gel. Anzeigen. 1877. p. 161—184 եւ. Forschungen zur Gesch. der neuentdeckten. Kanons. I. Theil, Tatiian's Diatessaron, ուր յայտնուի կը իսոր այս նիւթն ճոյս:
¹⁰ Lipsius, R. A., Die Edessensische Abgarsage kritisch untersucht. Braunschweig, 1880. 92 pp. սա գրութեան իր յաւելած գրած է Zur Edessensischen Abgarsage ի լուրջին Jahrb. für protest. Theologie, 1881, p. 190—192, իրն է զարձակ Տաւանոս մը իր ըսած Thadaeus) կ'գրած Dict. of christ. biogr. Tom. IV. p. 875 ff. եւ նշանակար գրութիւն է Die apokryphen Apostelgeschichten, II. Theil, Braunschweig, 1883, 1884.
¹¹ Matthes, K. C. A., Die edessensische Abgarsage auf ihre Fortbildung untersucht. Leipzig, 1882, 77 pp.
¹² Hall, J. H., Syriac version of Epistle of King Abgar to Jesus. Hebr. 1885. Apr. p. 332 ff.
¹³ Caspari, C. P., Jesu apokryfische Brev til den edessenske Konge Abgarus i udvidet middel alderlig Skikkelse bestemt til at tjene som Amulet. Theol. Tidsskrift... i Norge 3 Raekke 1. 3 (1886) 227 ff.
¹⁴ Bonet-Maury, La légende d'Abgar et de Thadée et les missions chrétiennes à Edesse, Ի լուրջին Revue de l'Histoire des Religions, 1887, p. 269—283.

¹⁵ L.-J. Tixeront, Les origines de l'église d'Édessa et la légende d'Abgar, étude critique suivie de deux textes orientaux inédits. Paris, 1888. 8° pp. 201.
¹⁶ Langlois, Collection des Hist. de l'Arménie. Paris 1867—69.
¹⁷ Saint-Martin, Mémoires histor. et géogr. sur l'Arménie, Paris, 1818, Tom. II.
¹⁸ Duchesne, le Liber pontificalis, texte, introduct. et commentaire, I. Paris, 1889—1886. Introd. p. 118.

24

գրիներն՝ կը հետեւըրեն (էջ 100) որ Եւսեբիոս տեսած է «Ղարդապետութիւն Արէի», բայց սակայն այլալուծեամբ: Արէին կը քննէ մը առ մի այն յաւելումներն, որոնք յետոյ մտնուած են Արգարու պատմութեան մէջ. այսպէս են ըստ իւր կարծեաց՝ Ածեռապարծ Պատերիկոս Պատմութիւնը (էջ 102), Արէի ծառայողները, զոր Արիանոսաց զէմ և 325ին վերջը գրուած կը տեսնուի, (էջ 103 եւն.) Փղոսի եւ Սրպակիէի ձեռնագրութեան Տառածը, եւ ուրիշ շատ մը խօսքեր, որոնցմէ ոմանք «Սաղարաց սահմանագրութենէն» շարուած կը գտնուի. (էջ 113 եւն.) եւ կը հետեւըրեն թէ «Արգարու զբաղին հնազանց ընդդէմ Եւսեբի տեսածն է եւ ոչ այլոք՝ մեր ունեցած աւարի Պատմութիւնը»: Իսկ թէ կերպարանքն է այս վերջին, այլեւայլ համոզել ցուցումներով կը գտնէ որ 335ին վերջը գրուած ըլլաւ եւ. (էջ 128.) եւ որովհետեւ հին հայ թարգմանութիւն մը կայ, եւ յարեմային գիտէ այս գրութիւնը, եւ այս գրոց մէջ Ցատիանու Diatessaron գրոց զեռ գործածական ըլլալը կը տեսնուի, կը հետեւըրեն՝ թէ 390—430 գրուած է այս Ղարդապետ, եւ ոչ «առաջին գրուել»:

Ղարդապետութիւնը կապակցուի կրօնի բովանդակ Ղարդապետի գրութիւնը. ուստի եւ խնդիր կը յառնէ թէ արգեօք սուս եւ զոցց լով են՝ թէ իրական պատմական զեպք այս Արգարու նկատմամբ պատմածները: Պատմական վերջուրէն շատ մը նշանաւոր գիտնականք, բայց կան նաեւ ոմանք որոնք լով զոցց կամ շուեռ կերծի կը համարին, եւ կամ գէթ 2ր եւ 3ր տարեւոր Երեսօր պատմութիւն՝ այսպիսի կերծ պատմութեանց ներքեւ թարգմանած: Արէիներէն է մեր այս հեղինակը, որ շորորդ գրեցին մէջ քննելով (էջ 136—153), նախ կը մերէ Արգարու եւ Գրիգորի մէջ եղած թղթակցութեան վաւերականութիւնը, (էջ 138, 139) այնու որ նոյն թղթոց մէջ Աւետարանն կուրծ մը կը գտնեն, որովհետեւ Արէի Երեսօր գալին, եւն. իրենէ կերծի կը մերժէ. ի հաստատութիւն իւր կարծեաց ի մէջ կը բերէ Ղարդապետի մէջ յիշուած Փղոսի Սրպակիէի ձեռնագրութիւն (Սրպակիս էր եպիսկոպոս Ստորապայ Յ. Բ. 189 կամ 192—209), եւ դարձեալ Բարսամիա ըստ վկայութեան Զարբիւն՝ Հուսով Փարսիստոս տանն էր. իսկ Փարսիստան է Յ. Բ. 236—250. որեւեմ Փղոս եւ Բարսամիա ոչ թէ « առաջին » գարու մէջն են, այլ մին 200էն ետքը, միւր 240ի տաննները. սակէ կը հետեւըրեն (էջ 142—143) որ նաեւ Արէ ըլլալու է ոչ « առաջեալ », այլ եպիսկոպոս մը Երեսօր 160ի տաննները. իսկ Արէի (Թաղէի) Փղիշին համբաւնալէն ետքը Երեսօր գալին եւ աշխտերու ըլլալն լով մրցոցնի ինքնի կը համարի, ինչպէս նաեւ Արգարու թղթակցութիւնը: Աւելի յառաջ ալ երթալով, հեղինակը խնդիր կրնէ թէ արգեօք Արէ, Փղոս, եւն, իրական սնն են թէ առասպելաւոր, Լիփիսոս չընդունիր ստանց գոյութիւնը (145),

ծան. 1), բայց ինքն կը կարծէ թէ երկրորդ եւ երրորդ գարու եպիսկոպոս ըլլան, (էջ 145—153.) եւ սա ցանկը կը հետեւըրեն. Արէ, Արգէ, Փղոս (200ին), Վըշեղան, Բարսամիա (250 կամ 260), որմէ մինչեւ Գննա (ի 313) կը մնայ լով 40 տարուան միջոց. այս միջոցն ալ կ'ընկնէ Պարէի որ Ղարդապետի մէջ յիշուած Յրգատնէն: Հարցոյն կը լինըրեն: Այսպէս կը լինայ Արգարու ինչորոշ քննութիւնն. այսպէս կ'ընկնէ քննել մէջ այս կերծ պատմութիւնն կըք ծագած է: Եւսեբիոսի առաջին գրքերն 313ին գրուած կարելի է որ ըլլան, ուստի այս զոցցն իբր 300ին ծանօթ ըլլալու է. միւս կողմանէ ալ 232էն ետքը ծագած ըլլալու է, վասն զի նոյն տարին եղաւ Ս. Թովմայի նշխարաց Երեսօր փոխարութիւնը, զոր սկզբնապատճառ կը զոն այս աննայն պատմութեանց, ուստի, կրնէ (էջ 156) « 232—300 պէպք է զննել այս զոցցին (legende) ծագումը »: Իր վերջուական հետեւութիւնը ալ է (էջ 158). « Արգարու զոցցն սկսած է թերեւս ձեռնալ երրորդ գարու կէսին, եւ նոյն գարուն վերջու տարեդէն եղած է գրութիւն մը՝ զոր մենք Acta Edessena առուանեցիցը, եւ զայս ունեցող է Եւսեբիոս իւր առջին հարիւր տարի ետքը այս Actaները փոփոխութիւն կրած են եւ ծնած է (Ղարդապետ) Արգարապետութիւն Արէի »:

Նշելի խօսելով Հեղինակին այս մասին բերած ցուցումներն չունին այնչափ արժէք, որ կարենայ այսպիսի մեծ հետեւութիւն մը հտնուիլ: Գլխաւոր ցուցումներն, ինչպէս Փղոսի ձեռնագրութիւնն, եւն, առնուած են Ղարդապետի այն մասերէն, որոնք, ինչպէս ինք իսկ եւ անէն քննելը կ'ընդունին, յետոյ մտնուած են: Իսկ յետագայ յառելուածներէն հետեւութիւն հանել անկէ յառաջ էզած գրութեան վայր անհիշն է: Գիտեալիքն է ընդունիլ որ 232—300ին կարելի ըլլալ անկեան ծանօթ եպիսկոպոսները փոխել եւ մինչեւ առաջին գար հանել, սուս բայց ծանրակշիւ զեպքեր եւ պատմութիւններ ստեղծել եւ 50 տարան մէջ այնպէս ընդունելի ընել, որ այս սուս գրութիւնը « զիւանաց » մէջ ալ մտնել կարենան, եւ այսպիսի անհեզեզ սուս կերծիքներ եւ ոչ մէկ մատենագիր մը մտադրութիւնը զարթուցած ըլլան, այլ ընդհատապէս անկէ ազգաց չով մուտք կարենան գտնել, եւ Եւսեբիոսի պէս անծ մը իրմէ քիչ մը յոռալ ծնած ստերն խառտի եւ ընդունիլ: Մենք ստով ոչ ի կողմն եւ ոչ ընդդէմ կ'ուզիք խտած ըլլալ, այլ լով կ'ընկնէ թէ տկար են հեղինակին ցուցումներն, եւ աւելի մանր քննութեան կը կարօտիք: Նշել այս պատմականը սուսած է նաեւ հիման վերջէ իւր գրութեան մէջ, (էջ 302, եւն.) որ ի բաց յապակելով յետոյ մտնեալ մասերը՝ « ընդ Սեղանի, Գիւրթանի եւ Փիլիփիսի ի քրքեւ հաւանական կ'ընդունի այս դրութեան պատմածներուն ստուգութիւնը »:

Բ. Հեղինակի քննութիւններն ընդհանրապէս խօսելով՝ հիմնական են, բայց եւ այնպէս ստուտղ կան նաեւ շատ մ'անհամբաւական կարծիքներ ալ. տեսնելը շատ քանի մը հարց:

1. Հեղինակը խօսելով աւարի եւ հայ Ղարդապետի տարբերութեանց վրայ, զիւսաւորաբար

Սրպակի Tillemont, Mémories, I. Assemani, Bibl. Or. I. p. 554. Cava, Hist. litter. p. 2. 3. Grabe, Spicilegium, I. p. 3. 4. 5. 6. 319 և. 6. Rink, Zeitschr. f. histor. Theol. 1848. II. p. 3. Cureton, Anc. syr. doc. A. I. 3. Labnubia, Phillips, The doct. of Add. Bickell, Zeitschr. f. kathol. Theol. 1877.

Ազէի մահուան նկատմամբ, ուր ասորի Եղեւսի
 մեռած եւ թաղուած կը պատմէ, իսկ Տայն կ'ըսէ՝
 « Արեւմտեանցաւ բարիքը վկայութեամբ Ազէ առա-
 ինջեալ գործակատն նորա կ' ձեռնալ մաքաշուաց, է
 իմանա մարեւելցն », ապա կ' ձեռնալու. (էջ 67) Բայց
 Մովսէս խորհնացի Ազէի յԱրեւելոյ ճամբորդու-
 թիւնն փոխած ըրած է քարտութիւնն մ'ի Հայ-
 ստաննն. Եւ գործեալ (էջ 128) « Ուրիշ մանր
 մասերն որոնք առաւել կամ նուազ Հայաստանի
 հետ կապ ունին, կ'երեւայ թէ Մովսէսի գիտն
 են »: Բայց սակայն խորհնացիին առ նուազն կէս
 զար յառաջ այս պատմութիւնը ծանօթ էին Հայ-
 ցի եւ ինքը չէ անոնց գտիչը: Ինքն իսկ խորհնացի
 յայտնի կը խոստովանի (Գիրք Գ. ԳԼ. 1Գ) թէ « որ
 ինչ առ սորա ժամանակաւ յառաջագոյն գրեալ
 յայլոց, զգալուստ Առաքելոյ է Հայս, եւ հաւատաւ
 Մանասրիկ եւ թողուլ զՆաւան յերկիզէ նա-
 խարաքացն Հայոց եւ կատարուն առաքելոյն. .
 այս ամենայն, որպէս առայց, այլոց պատմաւ
 յառաջեալն թու զէն, ոչ ինչ կարեւորագոյն հա-
 մարեցալ ոմով երկրորդէ: Գոյնդէս եւ որ ինչ փան
 կատարմանն Ազէի աշակերտի առաքելոյն յեզե-
 կայս յորդոյն Աբգարու, զասնի յայլոց պատմեալ
 յառաջագոյն ըսն զմեզ: Գէլ մ'եղան ալ կ'ըսէ՝
 « Չայս ծայրագոյց արարել զՄանաս յիշատա-
 կեցալ, որպէս զուս է յայլոց պատմաւ նախկին »:
 խորհնացւոյ այս խօսքն կեղծիք չէ: Իրմ կէս զար
 յառաջ Բուզանց գիտն այս ամենն. (Գիրք Գ. ԳԼ.
 1) « Յաղագս որ ինչ յես արդարութեան թողուտի
 առաքելոյ յերկիրն նոյառայն ոչարեմն », « Ի քա-
 ռորդութիւնն թողուտի առաքելոյ եւ ի նորուն յեկեց
 եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարուն վար-
 զպպետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ հմանաւանն
 եւ յառաջեալն Մանասրիկ արքայն մինչեւ յա-
 կանայ հնազանդեան հաւատաց. . . այն ամենայն է
 ձեռն այլոց գրեցան »: Ուրեմն խորհնացիին գէթ
 500 տարի յառաջ այս ամենն ծանօթ էր Հայոց:
 Բայց որովհետեւ նաեւ Բուզանց իրմ յառաջ
 յորդոց գրուած ալ կ'ենթադրէ, կ'ընենք ըսել թէ
 խորհնացիին գրեթէ զար մի յառաջ այս ամենն ա-
 նազութիւնը արդէն ծանօթ էին: Անոր համար
 ուղղագոյն է հեղինակին ուրիշ տեղ մը (էջ 68 եւ
 129) ըսածը՝ թէ « խորհնացի յաստիկ եւ ուրոյն
 առաջութեան մը կը հետեւի »: Ասոր վրայ տես
 նաեւ վարք:

2. խորհնացւոյն այս « յառաջագոյն ի գրեալ-
 ներէն մեկ կը համարի հեղինակը զՋենոն-Գլակի,
 զէթ կը յիշէ որ ասոր քով ալ Ազէի գերեզմանն
 կը յիշուի յԱբգար: Այս ամբիւր Ջենոնայ վրայ
 կը յաւելու տեղեկութիւն մը՝ (էջ 67, ծան. 2)
 թէ « Ջենոն Գլակ մեռած է իբր 323ին կամ
 324ին », [անկողայնի (Coll. I, 343) քաղցրով: Բայց
 իրքը Ջենոն-Գլակ մը կայ շորթորդ գարու մէջ,
 որ 324ին մեռած ըլլայ: Շաս գ'ուսարիկ է ընդու-
 նիկ: Թող ձեռնդիս այս բոց մասեմագիրը՝ Ջե-
 նոն-Գլակ կ'անուններով, թ'ու ինք զինքն շորթորդ

գարու մէջ, ժամանակակից Գրիգորի Լուսնարչի
 եւ անոր հրամանաւ գրուած ըսէ. միշտ յայտնի է
 որ այս գիրքն « այնպէս ինչպէս ունինք առձեռնս »
 զունը հինգերորդ դարուն կէսէն յառաջ չի կրնար
 գրուած ըլլալ: Ջենոն ունի որ ամէն կը զգա-
 թանգեղաւ, նա թէ եւ յանունն կը յիշէ. « մի
 ինչ աղաքտեք զակապ պատմութիւնս կամ թէ Ա-
 զաթմանեղոց զայդ ոչ յիշէ », ուր արդէն շատոց
 գրուած եւ ծանօթացած կ'ենթադրէ զայն, իսկ
 յաշորդ « զի ես յառաջագոյն բրիցի ըսն զնա »
 իօսքը բովանդակ խաղը կը մատեն: Եթէ Ագա-
 թանգեղոց 57 գարու սկիզբներն հոյ եկեղեցականի
 մը գործքն է, որ շատ հաւանական է, ապա Ջենոն
 410էն ետքը կը մնայ: Բայց ընդունելով ալ որ « հո-
 մայեցիին » ըլլայ մտաւորաբար Ագաթանգեղայ, սս
 յայդ է որ Ագաթանգեղայ պատմութիւնն 325ը
 կ'անցնի եւ 330ի մտա կը հասնի, ուր Ջենոն-
 Գլակ 324ին մեռած ըլլալու է ըստ այսմ կարծեաց:
 Սակայն Ջենոնայ մէջ մինչեւ վիցերորդ եւ եօթմե-
 րորդ դարու հեղեղք ալ կան: Յիշելը մէկ Տաղը:
 Յակոբայ Մծբնացւոյ վրայ սս տեղեկութիւնը կը
 կարգաւոր Գլակոյ բոց մէջ. « Ոմանք համարեն
 թէ Ջէփ տանն եղբորն Գրիգորի որ Եակոբ. բայց
 ոչ գիտեն զտայոյն: Ջէ Եակոբն այն հորաքեռնորդի
 էր որոյն Գրիգորի ոչ: Ազէին իօսքին բովանդակ
 կազմութիւնը էր ցուցնէ որ շատ հին ժամանա-
 կաց վրայ կը խօսի հեղինակը. եւ իրքը կրնար Ջե-
 նոն, եթէ շորթորդ դարուն սկիզբը կ'ապրէր, նայն
 ստանն ապրող անկէին համար ըսել: Եթեմն այն հո-
 րաքեռնորդի էր », Բայց ասորի Ջէփ կոչուին Մծբնա-
 ցւոյ ուրիշ քաղ կը փոխադրէ զմեզ: Մծբնացի Ջէփ
 չի կոչուիր ոչ է Հայոց եւ ոչ Ասորոց շորթորդ եւ
 հինգերորդ դարերուն մէջ. այս անունն այն ստանն
 իրեն արուած է երբ՝ Եակոբ Ջէփ շրահայն (Աբ-
 ռահայն) Պարսկին հետ շիփութեւնով՝ անոր գրու-
 թիւնն ասոր ընծայուեցաւ: Ուստի Ջենոն այն ս-
 տանն գրուած է, երբ այս շիփութեւնին արդէն
 եղած էր: Արդ Բուզանց կը յիշէ (Գիրք Գ. ԳԼ. Ժ)
 Մծբնացւոյ վարքն ու հրաշքերը մի առ մի. բայց
 զիրք զբառ ըլլան եւ Ջէփ կոչուին զեռ չի գի-
 տն. ուրեմն 410էն ետքն է այս շիփութեւնին:
 Ջէփն ասոր ընապարզ մէջ կայ 472ին յիշատա-
 կարանն, ուր անշիտով շրահայն Ջէփ Պարսկի կը
 կուրսի մատենախիւն: Եթէ Ջենոն ասոր ըլլար,
 472էն յառաջ Ջէփն չէր կրնար անունաւ զՄծբնա-
 ցին: Եթէ ընդունելու զայն ալ որ Ջէփն հայ
 թարգմանիկն իսկ ըլլայ պատմաւ այս շիփութե-
 թեանն, բայց եւ անպիտ 432էն վերջ կ'իյնայ Ջե-
 նոն. վասն զի այս թարգմանութիւնն արդէն
 Ս. Գրոց հայ թարգմանութիւնը կը գործածէ նաեւ
 զընապարսի փոխելով: Արեւապա խորհնացի (Գիրք
 Գ. ԳԼ. Է) կը պատմէ Մծբնացւոյ վարքն ու գործ-
 քերն, բայց ինքն ալ գեռ չի գիտեր անոր մատե-
 նապարսի կէսն եւ Ջէփ անունը, որով 480ին դեռ
 չէ եղած այս շիփութեւնին, եւ Ջենոն այս ժամա-
 նակէն վերջ կը մնայ: Առաջին անգամ 495էն ետքը
 Գեորգիոսի շիփութեւն է այս երկու անկէրն. բայց
 ի մեզ եւ Ասորոյ դեռ չի տեսնուիր շիփութեւնին:

1 Սրբէ 2. Յովակի 2. Գովորեանս իր Սրբե-
 ան խորհրդարանայ անուն շնորհակ երկամաթիւնն մէջ
 շատերն եղած է որ հինգերորդ դարուն սկիզբէն շատերն
 չեանթէ եր « քարտութիւն թողուտի » կուրսով գրէր: Տես
 նաեւ Հանդէս Արեւելոյ Գ. Յարի, Թի. 2, էջ 21:

1 Gonnadius, de viris illustribus. Migne, Patrologiae cursus completus. Paris, 1847. Tom. LVIII. p. 1061.

մեր մէջ՝ թերեւս առաջին անգամ՝ Եսթերայ գրոյ յառաջարանութեան մէջ կը գտնենք զայս, որուն լեզուն արդէն կը վիպէ որ Տինգերորդ զարու սակեղէն դարէն վերջն է։ Ուրեմն Ջեմոր առ նուարն 67 գարու սկիզբն գրուած է։ Ասով իմացանք նաեւ 324ին մեռած Ջեմոր-Գրակոյ ինչ ըլլալն։
(Մարտի-լու է-լու ակտիւ) Թ. Տ.

ՄԱՅՆԵՆԱՐԿԱԿԱՆ

“Հանդէս զրահամական եւ պատմական,, , Գիրք Ա., Խմբ.-Հրտր. Մ. Բարխուդարեան, Մոսկուա, Տպ. Օ. Օ. Հերբէլ, 1898, 80, 383 երես։

“Նեղոս,, , Հարածամերթ, Խմբ. Ա. Ռժտուշի, Աղեքսանդրիա (Եգիպտոս), Տպ. Յ. ՄիգրաՏի, 1889։

“Մուրճ,, , քաղաքական, հասարակական, զրական ամսագիր, Խմբ.-Հրտր. Ա. Արախանեան, Թիֆլիս, Տպ. Ռոտինսկի, 1889, 80։

“Մաղիկ Մանգանց,, , պատկերազարդ հանդէս, Կ. Պոլիս, Հրտր.-Տպ. Կ. Պրպլերեան, 1889։

“Մուրհանգակ,, , լրագիր ազգային, Նիւ-Եորք, Տպ. Հ. Էլիմեան, 1889։

Գրեթէ երեք ամուսն միջոցին մէջ հայ լրագրութիւնն իւր ունեցած կորուստներուն փոխարէն՝ ունեցաւ հինգ եւ աւելին նոր ծնունդներ, որ լոյս տեսան աշխարհքին երեք գլխաւոր մասերուն մէջ, այնպէս որ կրնանք այսօր պարծիլ թէ Եւրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկէի եւ Ամերիկայի մէջ լրագիր ունիք։ Կը մնայ Աստրալիա՝ որուն կրնանք սպասել չգիտեմ մինչեւ երբ։
Նորածին թերթեան հինգն, զոր վերը նշանակեցինք, մեր ընթերցողներուն կը ծանօթացընենք ի մերձուստ։

1. Հանդէս քրիստոնէական եւ պատմական վեցամսեայ հրատարակութիւնն սկսաւ լոյս տեսնել անցեալ տարւոյ վերջն։ Ա. Գիրքը կը բովանդակէր 29 Գլուխ, որոնցմէ 10ը բանաստեղծութիւն է, 11ը վէպ եւ վիպական գրութիւնք։ Եւ այսպէս գրքին մեծագոյն մասն՝ գրականական, բաժնիւր կը գրաւէ. մնացած 8 Գլուխներն՝ պատմական՝ բաժնին են, որոնց մէջէն հետաքրքրական են եւ նշանակութիւն ունին միայն Ստ. Նազարեանցի նոր հրատարակեալ թղթերն։ Հանդէս քրիստոնէական եւ պատմական իրեն առանձին ձիւղ ընտրելով գեղարուեստն, եւ իբրեւ “Ժողովա-

նու,, այս կարգի գրութեանց՝ կրնայ յանձնուիլ վիպասիրաց, եւ անշուշտ խմբագիրն ալ կը ջանայ թերթին հետզհետէ աւելի կենդանութիւն տալ։

2. Նեղոս շարածամերթն տարւոյս սկիզբն սկսաւ հրատարակուիլ փարաւոններու երկրին մէջ եւ արդէն 67 թիւն ալ լոյս տեսած է։ Այս մեծագիր, քառիշնան երկթուղթ լրագիրն ճաւաքը կը զարդարէ հին եւ նոր Նեգիպտոսի եւ Նեղոսի պատկերն։ Նեգիպտոս 1865ին ունեցած էր իւր ազգային լրագիրն Աբու-Էնն անուամբ, եւ ահա երկրորդ մը՝ զոր բերաւ մեզն Նոր տարին։ Նեղոսի մինչեւ ըստսօր լոյս տեսած թուերն կրնան գոհացուցիչ ցուայիլ, եւ ընդհանրապէս տիրող հանդարտ հոգին եւ յառաջդիմական ջանքն լաւ ապագայի յոյս կու տայ։ Նեղոս չի պահանջեր ըլլալ. եւ չէ ընդհանուր կարեւորութիւն ունեցող թերթ, այլ իւր տեղական լրերով աւելի տեղացեաց կարեւոր, զգուշացող եւ թեթեւ յօրուածներով աւելի ընտանեկան, միով բանիւ համեստ եւ որոշեալ սահմանի մը համար օգտակար թերթ մըն է։ Երկար կեանք եւ յաջողութիւն Նեղոսի։

3. Մուրճ ամսագիրն Տիֆլիսի այս երկուքէն շատ աւելի նշանաւոր երեւոյթ է, որովհետեւ իբրեւ “հասարակական օրգան” կը ներկայանայ Ռուսացայցը։ Թանձրութեան կողմէն ինչ որ Աբու կամ Հանգէլ քրիստոնէական եւ պատմական վեց ամուսն մէջ պիտի տան՝ նոյնը երկու ամուսն մէջ պիտի տայ Մուրճը. այսպէս թանձր է այն թերթն։ Կը մնայ որ բովանդակութիւնն ալ ծանրութիւն մ'ունենայ, որպէս զի նոյն թանձրութիւնն սպասուելու չանձրանայ ընթերցողն։ Մուրճի առաջին գրքին բովանդակութիւնն, որ 196 երես է, հասնուող կրնանք ներկայացընել մեր ընթերցողին։ Տանուեօթը Գլուխ կը բովանդակէ այն գիրքն, որոնցմէ գրեթէ ութը գեղարուեստական է. մնացեալն է՝ “Մուրճի որպէս հասարակական օրգան, Գ. Պոլսեանց եւ վէպերը, Գ. Սուրուկեանցի կենսագրութիւնը, Գրաստատմական վերանորոգութիւն, Գրախօսութիւն, Ներքին տեսութիւն, Նամակ արտասահմանից, Գաղաքական տեսութիւն, Պատասխաններ”։ Մուրճի առաջին ամսաթերթն ինքնուրոյն առաւելութիւն մը չի գոցընէր։ Բայց կը բովանդակէ յապագային յառաջդիմելու սերմեր. եւ կը մտադուր անշուշտ այն ստեղծ այն անախորժ ապագութիւնն՝ որ թերթին իբրեւ Նախագուռն գրուած յօրուածին սեմովը կորեւտու պէս կը զգացուի։ — Eigenes Lob stinkt !

1. Ե. Տ. Ա. Գաթրոնեան իւր Սեբաստիոպոլսի քրիստոնէական մէջ Ջեմոր-Գրակոյ նկատմանը կը թէ “Եսթերայի գարու հայ կարկառանք” մըն է։ Տես նաեւ ԳԻ. Իր. Նեւէ. Է. էջ 123։